

TEXT Radim Himmler FOTO archiv autora, Vlastivědné muzeum v Olomouci, Státní okresní archiv Olomouc

Olomoucký orloj

Již více než pět století olomoucký orloj odměřuje nezadržitelný běh času a připomíná obyvatelům i návštěvníkům věhlas někdejšího královského hlavního města Moravy. I přes kontroverzní podobu poslední rekonstrukce je ojedinělou památkou a vzácným svědkem vývoje techniky a umění.

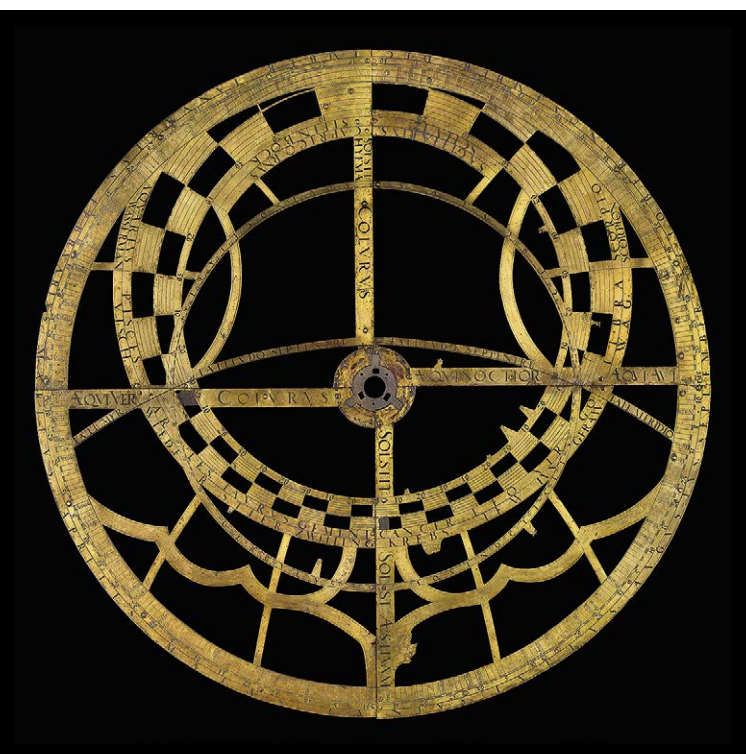
Vznik orloje

Podle legendy o založení olomouckého orloje pověřila městská rada výrobu orloje saského hodináře Antonína Pohla, který jej údajně vytvořil už v letech 1419–1422. Poté, co dílo dokončil, nechali ho radní oslepit, aby nemohl podobný div vytvořit v jiném městě (Vídni). Oslepený hodinář se nechal pod zámkou opravy k orloji dovést a tam stroj poškodil a tak se olomouckým za jejich krutost pomstil. Příběh o oslepeném orlojníkově, známější z pražské verze o mistru Hanušovi, je doložen i u jiných evropských orlojů, například v pobaltském Gdaňsku.

Dnešní historici považují za nejpravděpodobnější dobu vybudování orloje v Olomouci konec 15. nebo počátek 16. století. Jeho vznik bývá dáván do souvislosti s pozdně gotickou opravou radnice v letech 1474 až 1488. Orloj se nachází ve výklenku na severní straně budovy radnice, který je zaklenut charakteristickým gotickým lomeným obloukem. Za nejstarší známou písemnou zmínku o existenci orloje vděčíme olomouckému humanistickému básníkovi Stephanu Taurinovi. Zmínka ve spisu *Stauromachia*, vydaném roku 1519 ve Vídni a líčícím Dóžovo selské povstání v Uhrách, uvádí: „Pokud jde o orloj, jenž byl mistrně zhotoven s některými podivuhodnými znameními, cizí kupci, kteří prošli velkou část světa, jej slavnostně přisuzují toliko Olomouci.“

Časté rekonstrukce

Od svých počátků prošel olomoucký orloj mnoha proměnami a rekonstrukcemi. Nepočítáme-li dílčí opravy, vyměnil se vnitřní hodinový mechanismus orloje celkem třikrát. Ještě častěji než stroje se historické proměny dotýkaly vnější umělecké výzdoby fasády orloje. Je zdokumentováno osm etap její podoby. Utvářely ji různé umělecké slohy od pozdní gotiky až po socialistický realismus. Tematické rozvržení malířské i sochařské části, ale i výběr hudebního doprovodu byly často ovlivněny dobovým vkusem a změnami ideologie panujících režimů. Svoji roli sehrály i pomíjivost použitých materiálů v exteriéru (dřevo, nástěnné malby), poruchovost stroje a časová omezenost některých ukazovacích součástí, například stoletého kalendáře na desce kalendária.

Detail pozlaceného Fabriciova astrolábu

Pohled na budovu olomoucké radnice od severu s orlojovým výklenkem vedle radniční věže

Historie mechanismu orloje

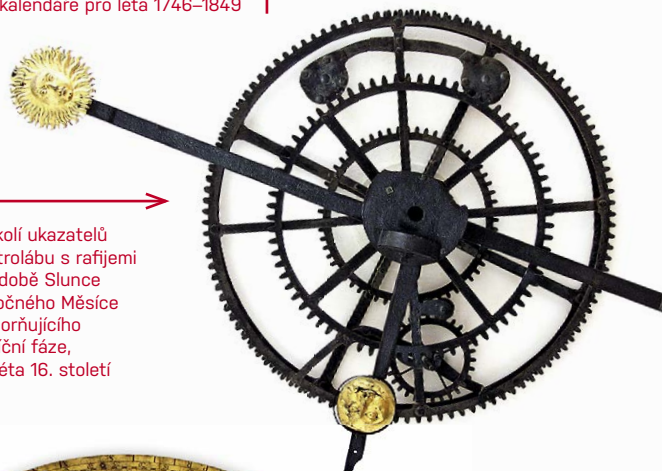
Složení starého stroje, který fungoval zhruba sto let od vzniku orloje do jeho rozsáhlé přestavby v 70. letech 16. století, neznáme. Muzejně se dochovalo jen několik zbytků součástek, hrubě kovářsky zpracovaných ozubených kol a pastorků, které snad pocházejí už z 15. století. Tehdy šlo o lihýřový stroj a jeho astronomický číselník byl zřejmě konstruován jako stereografická projekce ze severního pólu. Druhý stroj, vzniklý při přestavbě v letech 1573–1575 provedené olomouckým hodinářem Hansem Pohlem a vídeňským astronomem Pavlem Fabriciem, se neměnil až do roku 1895. Prodělal celou řadu oprav, ale od počátku 19. století již nebyl v chodu a pozvolna chátral. Během další rekonstrukce orloje byl starý stroj (bohužel na rozdíl od pražského orloje) z důvodu poruchovosti a malé přesnosti demontován a jeho dochované části deponovány nejprve v budově radnice a později v městském muzeu. Od roku 1898 pohání časové, kalendářní, astronomické číselníky, pohyb figur i hrací stroje a zvonkohru moderní stroj vyrobený německou firmou Eduard Korfhage & Söhne se sídlem v Bueru u Osnabrücku. Po poškození orloje v květnu 1945 zůstal stroj zachován, ale olomoucký hodinář a správce orloje Konrad Schuster v souvislosti s přestavbou orloje v letech 1946–1955 provedl jeho repasi a přidal další doplňky a nová vylepšení, zejména digitální ukazatel letopočtu. Zapojil také nově přidané prvky – otáčivou mapu hvězdné oblohy, kulové zobrazení lunární fáze a mechanismus pro zvuk a pohyb křídel kohouta.

Fabriciův astroláb

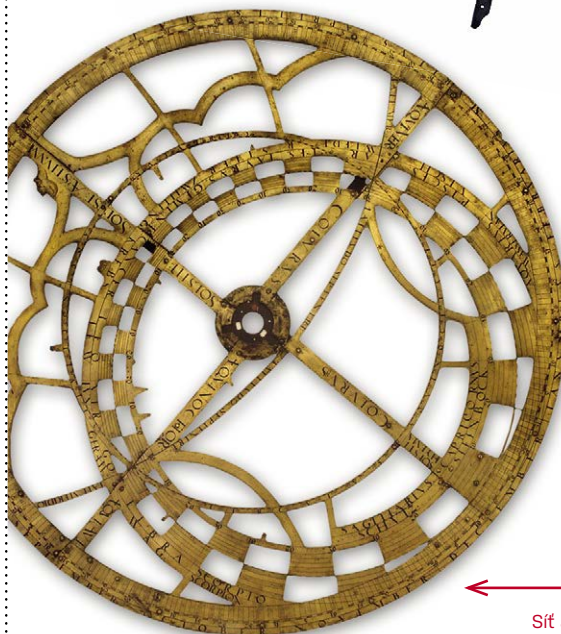
Ke skutečným skvostům druhé etapy fungování orloje a současně k jeho nejcenějším dochovaným historickým součástkám patří síť astrolábu z let 1573–1575. Jejím tvůrcem byl lékař a matematik, profesor vídeňské univerzity Pavel Fabricius (1519–1589), který zastával také dvorské funkce a byl osobním lékařem císaře Maxmiliána II. V druhé polovině šedesátých let 16. století zpracoval mapu Moravy, která se stala vůbec prvním kartografickým zobrazením prostoru markrabství. Zabýval se také astronomií, konstruoval vědecké přístroje a byl v komisi pro zavádění Gregoriánského kalendáře. Olomoucká městská rada uzavřela s Fabriciem v roce 1573 podrobnou smlouvu, která velmi detailně stanovila technické požadavky na konstrukci astrolábu. Kruhová prořezávaná síť astrolábu (rete) je s průměrem 146 cm jedním z největších dochovaných astrolábů na světě. Detailností údajů se spíše než s jinými orloji dá srovnávat s přenosnými astroláby jako astronomickými a počítacími přístroji. Otáčela se na nedochované podkladové desce a zachycovala stereografickou projekci nebeské sféry z jižního pólu až po obratník Kozoroha. Do povrchu měděného plechu, původně zlaceného v ohni, jsou vyryty astronomické údaje – znamení ekliptiky (s názvy v latině a němčině), kolury, rovník, kružnice ekliptikálních šířek a 28 nejvýraznějších hvězd. Na obvodu je roční kalendářní stupnice s 365 a čtvrt dílkem s uvedením vybraných hlavních svátků.

Dřevěná kruhová deska stoletého kalendáře pro léta 1746–1849

Soukolí ukazatelů k astrolábu s rafijemi v podobě Slunce a otočného Měsíce znázorňujícího měsíční fáze, 70. léta 16. století

Síť astrolábu (rete) navržená Pavlem Fabriciem, 1573–1575, průměr 146 cm

Přehled nejvýznamnějších dat

1419–1422

Legendární založení olomouckého orloje hodinářem Antonínem Pohlem – neodpovídá historické skutečnosti

závěr 15. století

Pravděpodobný vznik orloje, snad v souvislosti s dokončením pozdně gotické opravy radnice (1488)

1519

První známá písemná zmínka humanistického básníka Stephana Taurina Olomouckého o olomouckém orloji

1573–1575

Rozsáhlá renesanční rekonstrukce orloje provedená hodinářem Hansem Pohlem a vídeňským astronomem Pavlem Fabriciem

1661–1662

Oprava orloje provedená zámečníkem Michalem Kelblem, hodinářem Františkem Jahnem a jezuitským astronomem Antonínem Gerhardttem

1746

Barokní úprava orloje provedená hodinářem Janem Gervasiem Gemplem, varhanářem Janem Pavlem Weningerem a malířem Janem Kryštofem Handkem

1810–1811

Oprava mechanismu provedená hodinářem Martinem Brügelem

1829

Neuskutečněný návrh na úpravu orloje od hodináře Ludwiga Leowilla

1885

Založen Spolek na znovuzřízení astronomického orloje v Olomouci vedený starostou Josefem von Engelem

1894–1898

Pseudogotická renovace orloje podle návrhů vídeňského architekta Roberta Dammera, starý mechanismus nahrazen moderním strojem vestfálské firmy Eduard Korfhage z Bueru u Osnabrücku, autorem malířské výzdoby je rakouský malíř Richard Bitterlich

1925–1927

Prvorepubliková úprava orloje, autorem malířské výzdoby Jano Köhler

1945, 8. května

Poškození orloje dělostřelbou při osvobozovacích bojích v Olomouci

1946–1955

Přestavba orloje po II. světové válce, výtvarné řešení Karel Svolský, hodinářské opravy a doplňky Konrad Schuster

Barokní nádhera

Olomoucký orloj byl proslulý velmi bohatou malířskou a sochařskou výzdobou. Nejstarší kresebný doklad výtvarného řešení orlojového výklenku pochází z roku 1661, ale díky podrobnému akvarelu dějepisce Josefa Wladislawa Fischera z roku 1805 máme věrně dokumentovanou podobu orloje po barokní úpravě v roce 1746.

Výzdoba prostorné orlojové niky, 14 metrů vysoké a 5,5 metru široké, byla inspirována uspořádáním gotického oltáře. Velký dřevěný otočný číselník zcela dole tvořil stoletý kalendář vypracovaný pro léta 1746–1849. Kalendárium bylo popsáno a pomalováno v několika soustředných pásech. Na obvodu se nacházely názvy měsíců, dále směrem do středu barevné vyobrazení 12 znamení zvěrokruhu, 365 dnů se jmény svatých a další, dnes už neužívané údaje, jež sloužily k určení dnů, na které padnou Velikonoce i ostatní pohyblivé svátky roku. Šlo o nedělní písmeno, epakty, zlaté číslo (neboli Metonův cyklus) a indikce. Ukazatelem údajů na číselníku byla hůlka, kterou držela soška vznášejícího se antického boha času Jana, zobrazovaného s dvěma tvářemi, kterými pozoroval minulost i budoucnost.

Ve druhém patře se po stranách Fabriciova astronomického číselníku nacházely dvě dvojice pomocných jednorafičkových číselníků: vlevo číselník pro označení čtvrt hodin a pod ním dvanáctihodinový číselník s římskými číslicemi, vpravo číselník planetních hodin pro 7 dní v týdnu a pod ním číselník tzv. nestejných (nerovných) hodin pracovního dne.

Třetí patro tvořila bohatá řezbářská figurální výzdoba. Uprostřed se vznášela skupina 16 andělíčků s kladivky náznakově bijícími na zvonečky během zvonkohry. Po stranách se nacházely tři stupně zdobených pavlaček s otvory pro pohyblivé mechanické figury. Dole vlevo to byla stále viditelná postava sv. Václava, kolem které bojoval sv. Jiří s drakem. Dole vpravo Panna Marie s dítětem, kolem níž se klaněli tři králové. Menší výjevy nad nimi znázorňovaly vlevo Adama a Evu u stromu poznání a vpravo útěk sv. rodiny do Egypta. Nad nimi byly vlevo dvě postavy, jedna zvonila na zvonek a druhá odpočítávala ústy a ukazováčkem, a vpravo také dvě postavy, jedna troubila na trubku a druhá (mnich) odpočítávala korálky růžence. Pohyblivé figury byly nahoře zastřešeny barokními baldachýny, jejichž vrchol tvořily dvě vyřezávané busty římských imperátorů Julia Caesara a Octaviana Augusta spojených s přejmenováním měsíců kalendáře, ale i s barokními představami o antických počátcích města Olomouce.

Autorem nástěnných maleb byl významný olomoucký malíř Jan Kryštof Handke (1694–1774) a vytvořil je zřejmě technikou al secco (na suchou omítku). V dolní části po stranách kalendária zvětšil vlevo postavu malíře pišícího latinsky „Maluji pro věčnost“ a vpravo postavu hodináře se svěrákem a ozubeným kolem (portrét domnělého tvůrce orloje Antona Pohla). Za bustami nad baldachýny byly namalované za iluzivním zábradlím polopostavy starověkých učenců a filozofů. Mezi nimi uprostřed ležela postava starořecké bohyně Seléné (římské Luny) zosobňující Měsíc, jehož fáze se ukazyvaly ve výseči nad ní. Pod ní v oválném medailonu byl portrét panovnice Marie Terezie. Horní oblouk pohledové části orloje tvořil výjev s antickými učenými a zakladateli astronomie Strabónem

(63/64 př. n. l. - 24 n. l.) a Ptolemaiem (asi 85 - asi 165). Na Fischerově akvarelu nejsou zachyceny obrazy na vnitřních bočních stěnách orlojového výklenku, kde byly vymalovány alegorie sedmi svobodných umění (aritmetika, astronomie, mechanika, muzika, dialektika, geometrie a gramatika). Z důvodů symetrie přidál Handke ještě osmou alegorii pilnosti.

Odklon od tradice

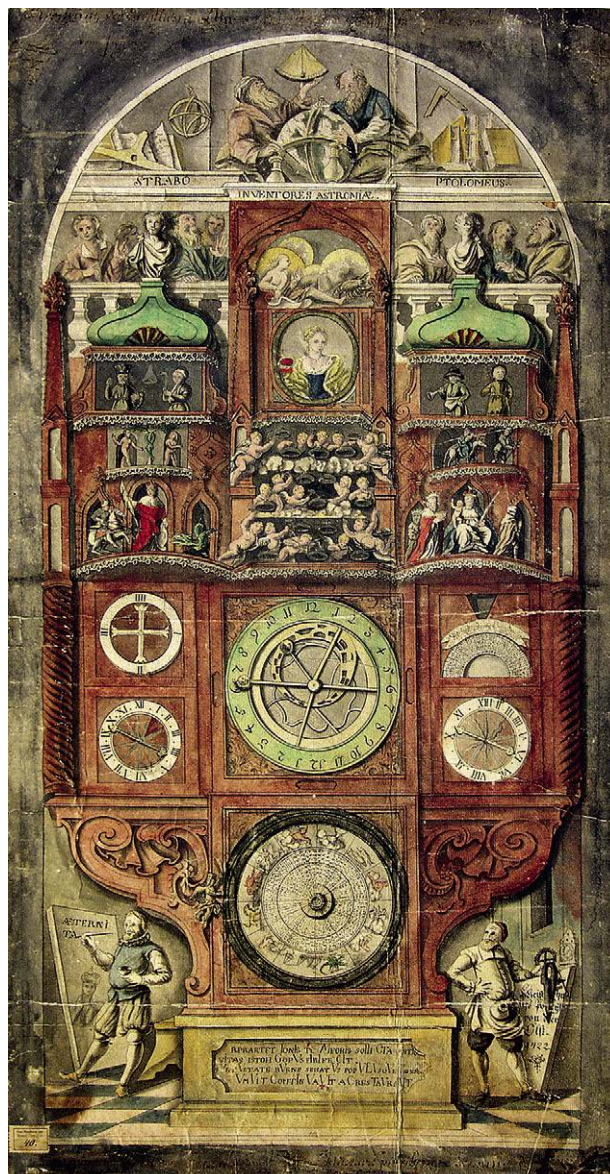
Svérázným dědicem půltisíciletého vývoje olomouckého orloje je jeho dnešní podoba, která vznikla při radikální přestavbě v letech 1946-1955. Na samotném konci války byl orlojový výklenek poškozen dělostřelbou. Přestože poškození nebylo natolik destruktivní, aby nemohl být obnoven v původním stavu, bylo po zdlouhavém jednání rozhodnuto, že orloj bude moderně proveden v duchu nové doby. Jako realizátor byl vybrán malíř Karel Svolinský (1896-1986), rodák z blízkého Sv. Kopečka, jenž měl s monumentální tvorbou zkušenosti (vitráže v Chrámu sv. Víta v Praze). Autor s výjimkou uspořádání číselníků nijak nepokračoval v předchozí tradici výzdoby orloje a odklonil se od původního konceptu, který vycházel z antických a křesťanských tradic a navazoval ještě na středověké kosmologické pojetí světa. Dobově a ideologicky ovlivněná moderní výzdoba čerpala své náměty z moravského národopisu a z prostředí dělníků, rolníků a „pracující inteligence“. Z důvodu trvanlivosti a snadné údržby bylo dílo provedeno technikou mozaiky, která byla dokončena v roce 1953 v závodě Česká mosaika Praha, tehdy pobožce sklárny Nový Bor. Pro celkovou plochu 100 m² byly vyrobeny čtyři miliony různobarevných skleněných dílků.

Současný stroj orloje

Mechanický hodinový stroj je umístěn v prvním patře radnice a má mohutný litinový rám s horizontálně umístěným mosazným soukolím. Celková hmotnost stroje je přibližně 2800 kg. Válce mechanismu jsou poháněny celkem osmi ručně natahovanými závažími. Čočka kyvadla váží 50 kg a je zavěšena na tyči z jasanového dřeva. Hodinový stroj sestává z jicího stroje s Denisonovým gravitačním krokem (s konstantní popudnou silou), který obsahuje mechanismus na pohon bicího stroje čtvrtí, bicího stroje celých hodin a mechanismy pro pohon figurální části a hlasu kohouta. Z jicího stroje jsou také poháněny čtyři pomocné číselníky. Mechanismus kalendária dostává popud pákovým převodem jednou za 24 hodin tak, aby se údaje na kalendářní desce posunuly o 1 den. Velkým datumovým číselníkem desky kalendária pohybuje velké železné kolo s 365 zuby, na kterém je automatické přidavné zařízení pro přestupný rok. Mechanismus planetária udává do pohybu systém modelů šesti planet tak, aby se otáčely v souladu se svým postavením na obloze a se znameními zvěrokruhu. Ke stroji náleží i zvonkohra tvořená 16 zvonky a kovový hrací válec o průměru 70 cm a délce 80 cm, který má celkem 11 486 děr pro nakolíčkování melodií.

Svolinského orloje

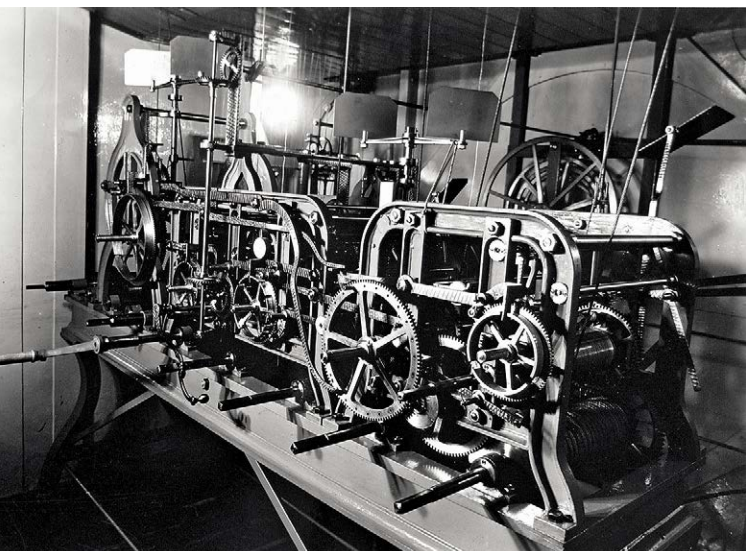
Uspořádání číselníků navazuje na verzi orloje z roku 1898. Nejspodnější kalendárium malované na měděném plechu je tvořeno okružím s 365 střídavými zeleno-bílými dílky se jmény

Akvarel Josefa Wladislawa Fischera z roku 1805 zachycující olomoucký orloj po roce 1746

Pseudogotická podoba orloje po rekonstrukci v roce 1898 zachycená na dobové pohlednici

← Současný pohled do strojovny orloje s mechanismem firmy Korfhage z roku 1898 po úpravách Konrada Schustera v letech 1946–1955

← Současný stav orloje po radikální rekonstrukci z let 1946–1955 podle návrhů Karla Svolinského

občanského kalendáře i vybranými názvy svátků. Jejich soupis v roce 1954 navrhl tehdejší ředitel Krajského vlastivědného muzea v Olomouci Jaroslav Kanyza. Zlatě bez textu je vyznačen 1. den roku - Nový rok. Červeně jsou na kalendáriu zvýrazněny platné státní svátky doplněné o vybraná výročí, která svým ideologickým zabarvením a oslavou kontroverzních osobností socialistické éry stále budí pozornost. Mezi svátky a památnými dny nalezneme Vítězný únor (25. 2.), Mezinárodní den žen (8. 3.), Svátek práce (1. 5.), Mezinárodní den dětí (1. 6.), Slovenské národní povstání (29. 8.), Den Československé lidové armády (6. 10.), Den znárodnění (28. 10.) a Velkou říjnovou socialistickou revolucí (7. 11.). Z osobností československých a sovětských politiků čteme data narození a úmrtí V. I. Lenina (22. 4. 1870 - 21. 1. 1924), J. V. Stalina (21. 12. 1879 - 5. 3. 1953), K. Gottwalda (23. 11. 1896 - 14. 3. 1953), A. Zápotockého (*19. 12. 1884). K připomínce válečných tragédií patří zaznamenání vyhlazení tří obcí: Javoříčka (5. 5.), Lidic (10. 6.) a Ležáků (24. 6.) a zavraždění J. Fučíka (+ 8. 9. 1943). K významným dnům na kalendáriu patří také vybraná regionální výročí, zrušení roboty na Moravě (9. 6. 1848), zahájení Kroměřížského sněmu (15. 11. 1848) a založení (novodobé) olomoucké univerzity (17. 11. 1946). Uprostřed desky kalendária se nachází čtyři menší číselníky znázorňující den v týdnu (pondělí 1 - neděle 7), měsíc v roce (leden I - prosinec XII), den v měsíci (1-31) a lunární fázi (prosvětlená zelenožlutá skleněná měsíční koule vyrobená ve sklárnách Rapotín).

Na heliocentrickém planetáriu s malovanými motivy souhvězdí zvěrokruhu a alegoriemi čtyř ročních období rotují kolem zlateného Slunce uprostřed rafije zakončené hvězdičkou (s výjimkou Země ve formě modré otočné kuličky i se svým satelitem Měsícem) a označené astronomickými symboly šesti planet (Merkur, Venuše, Země, Mars, Jupiter, Saturn). Po stranách jsou dvojice pomocných jednorafičkových číselníků - vlevo minutový číselník s pětiminutovým dělením a číslicemi 5-60, pod ním hodinový číselník s číslicemi I-XII a vpravo čtyřřadový číselník s číslicemi 1-24 a pod ním tmavě modrý skleněný průsvitný kotouč s otočnou mapou hvězdné oblohy s mimostřednou drátěnou elipsou zachycující cirkumpolární oblast. Při koncipování číselníků s astronomickými údaji pomáhal předseda pobočky České astronomické společnosti a od roku 1954 ředitel Lidové hvězdárny v Olomouci Vladimír Petr.

Prostřední patro orloje je tvořeno skupinou pohyblivých figur. Ve dvou patrech tu jsou skupiny asi 70 cm vysokých figurek vyřezaných z lipového dřeva a polychromovaných. Vlevo jsou umístěni dva kováři u kovadliny, kteří po celý den odbíjejí čtvrti a celé hodiny a jejich odbíjením je zahájena i každodenní polední produkce. Vpravo se nachází klarinetista a trumpetista u notového stojanu, již zvedají nástroje k ústům pouze během polední produkce za zvuků varhanní melodie. O patro níže jsou skupiny vždy šesti figur, které rotují na dvou točnách za zvuků tří písni zvonkohry během téměř šestiminutové polední produkce. Zvonkohra hraje postupně melodie hanáckých písni Za Náměšťo na kopečko, Daleká, šeroká je cesta po Holomóc a Vrbe se nám zelenajó. Postavičky vlevo jsou tkadlena (se štůčky látky), řezník (brousí sekáček), bednář (v zástěře s nástroji v rukou), matka s dítětem, úředník (s kufříkem), sportovec - diskař a vpravo selka (s konví mléka), kovář

(s kladivem a kleštěmi), zahradník (s rýčem), sportovkyně – házenkářka, kopáč (s lopatou a motykou na rameni), zedník (se lžící a cihlou). Autorkou sochařských předloh figur byla malířova žena Marie Svolinská a do lipového dřeva je vyřezal řezbář Bohumil Zemánek. Mezi pohyblivými figurami uprostřed se nachází figura kohouta ze zlaceného měděného plechu, vsazená do kruhové mříže, vyrobená v dílně Waltra Linka. Na závěr polední produkce kohout třikrát skřípavě zakokrhá a zamává křídly. Úpravy zvukového mechanismu (nakolíčkování písní na hrací válec a výrobu píšťalového mechanismu pro zvuk kohouta) provedli při poslední rekonstrukci organolog Antonín Schindler a nástrojář Josef Harna.

Malířská výzdoba mozaikové stěny orloje je dole po stranách vyhrazena dvěma postavám, vlevo dělníkovi (mechanik v montérkách a s nástrojářským klíčem) a vpravo výzkumníkovi (chemik v plášti a s baňkou a odměrkou). Plochu horní části zabírají národopisné motivy z Hané. Nahoře pod obloukem se nachází motiv „honění krále“ sestávající ze skupiny tří mužských krojovaných postav na koních a s prapory. Na nižším pruhu je vyobrazen výjev „průvod královniček“ tvořený deseti ženskými krojovanými postavami, z nichž čtyři nesou baldachýn nad královničkou a ostatní mávají květinami a ratolestmi.

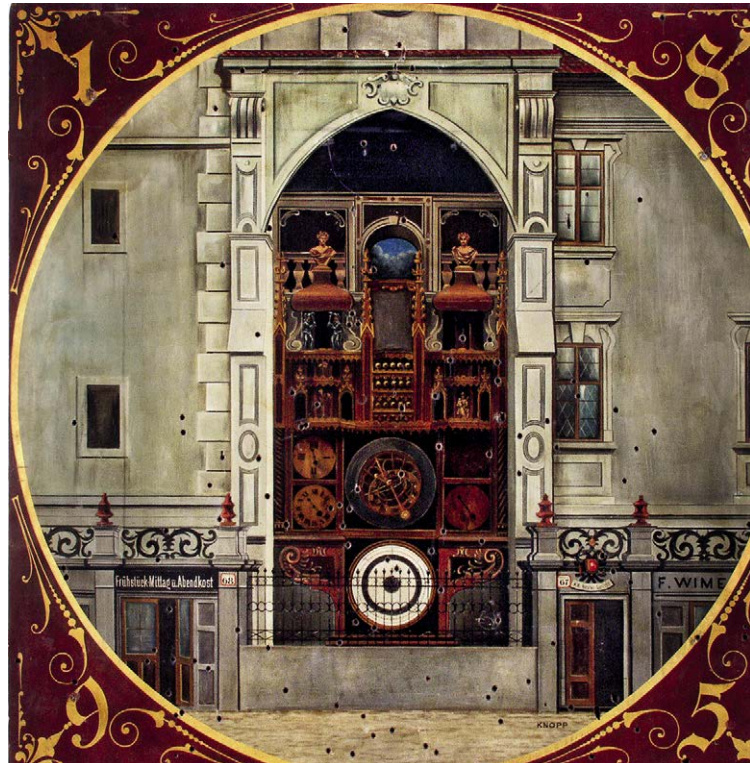
Boční strany orlojového výklenku jsou vyzdobeny mozaikou s kruhovými medailony zachycujícími alegorie 12 měsíců v roce, které jsou symbolizovány ženskými i mužskými postavami konajícími charakteristické zemědělské práce pro dané období roku. Vlevo nahoře začínají a znázorňují: leden – zašívání pracovních oděvů, únor – sázení stromků, březen – orání pole pluhem, duben – osévání pole, květen – sečení trávy srpem, červen – hrabání sena, červenec – broušení kosa při senoseči, srpen – sklizeň vinných hroznů, září – sklizeň ovoce, říjen – okopávání pole, listopad – kácení stromů a příprava dřeva, prosinec – oprava zemědělských nástrojů.

Umělecky zpracována podle Svolinského návrhů je i podkladová deska planetária, kde jsou zlatě na zeleném pozadí namalovány kruhové medailonky 12 znamení zvěrokruhu a kromě nich blíže středu zlatě na bílém pozadí i alegorie čtyř ročních období (jaro – dívka s květinami, léto – žena se srpem a obilím, podzim – dívka s ovocem v košíku a v zástěře, zima – žena s otepí klestí).

I přes výsledek poslední rekonstrukce je olomoucký orloj ojedinělou technickou a výtvarnou památkou, která je dokladem více než pětisetleté kontinuity hodinářského řemesla, uměleckých dovedností, ale i ideologických proměn. Ač byl olomoucký orloj jedním z mnoha orlojů v Evropě a nepatřil ani k nejstarším, v některých ohledech byl i výjimečný. Patřil k orlojům největším. K orlojům s nejbohatší a nejpestřejší výzdobou. Síť jeho astrolábu byla zřejmě největší na světě. V dnešní podobě je jediným orlojem ve stylu socialistického realismu.

V květnu 2011 byla na chodbě 2. patra olomoucké radnice otevřena Expozice orloje, která obsahuje bohaté textové a obrazové materiály i několik originálních exponátů (ozubené soukolí s ukazateli astronomického číselníku, ozubené kolo s deskou měsíčních fází, zvonkohra a andělíček) ze sbírky Vlastivědného muzea v Olomouci. ●

Více informací na stránkách tourism.olomouc.eu.

Vyobrazení olomouckého orloje před pseudogotickou rekonstrukcí na střeleckém terči z roku 1895

Pohled do Expozice orloje na olomoucké radnici